

КОНСТИТУЦІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З ТРАВНЯ 1791 Р. ЯК ВИДАТНИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДОКУМЕНТ XVIII СТ.

Джолос Сергій Вадимович

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

Традиційно до перших конституцій світу прийнято відносити Конституцію США 1787 р., Конституцію Польщі 1791 р. і Конституцію Франції 1791 р. [1, с. 77-78], а також, інколи, й Конституцію Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р.

Перші конституції світу демонструють невпинний поступ демократії та високий політ державно-правової думки, однак практично неминуче вказують на безліч проблем, для розв'язання яких вони були прийняті, і з якими, у більшості випадків, вони не були спроможні впоратися. Права людини, виборність, змінюваність та поділ влади, форми безпосереднього народовладдя та інші закріплені у конституціях риси демократії вбачаються вельми спокусливими, однак не слід забувати, що часто усе це досягається ціною революцій, війн, заколотів, повстань, терору, голоду, розрухи тощо.

Тож, дослідження перших конституцій світу є надзвичайно корисною справою у контексті пошуку оптимальних шляхів розбудови державності. При цьому, у межах цієї розвідки, ми приділимо нашу увагу саме Конституції Речі Посполитої від 3 травня 1791 р., яка вважається першою конституцією в Європі і другою в світі (після Конституції США 1787 р.).

Перші конституції світу, у т.ч. й Конституція Речі Посполитої від 3 травня 1791 р., були ухвалені у XVIII ст. Це була прекрасна епоха, відома як «Галантний вік», коли свята церква і шляхетне дворянство на чолі з освіченим королем усе ще зберігали політичне панування, не зважаючи на тиск третього стану, який поступово піднімав голову у зв'язку зі зростанням значення капіталу та поширенням ідей гуманізму і просвітництва. Однак, поки що, працелюбні кріпаки справно відробляли панщину та відбували різні повинності (за виключенням епізодичних кривавих драм на кшталт Коліївщини 1768 р.), у той час як шляхетні аристократи займалися такими важливими і благородними справами, як війна, полювання, дуелі і бали.

Традиційна слабкість королівської влади в Речі Посполитій надавала польській шляхті надзвичайно широкі привілеї. Так, згідно з Законом «*Nihil novi nisi commune consensu*» («Нічого нового без загальної згоди»), прийнятим на Радомському сеймі та підписаним Олександром Ягеллончиком 3 травня 1505 р., визначалися шляхетські привілеї, а королям заборонялося приймати нові закони без згоди шляхти. У майбутньому, цей закон стане підставою для запровадження принципу одноголосності при прийнятті рішень, відомого як «*Liberum veto*» [2]. Крім того, Артикули Генріха Валуа 1573 р. визначали обсяг і компетенцію королівської влади та принципи її відносин із шляхтою, зокрема: гарантувалися

права і привілеї шляхти; визначалися засади правового та державного ладу; вальний сейм мав скликатися раз на 2 роки; при королі мала діяти рада з 16 сенаторів; заборонялося спадкування титулу короля, якого належало вибирати шляхом вільної елекції; проголошувався контроль сейму над зовнішньою і внутрішньою політикою; король міг приймати важливі рішення тільки за згодою сенаторів; король залежав від шляхти; проголошувалася свобода совісті та релігійна толерантність; при порушенні королем своїх зобов'язань, шляхта звільнялася від обов'язків підданства і отримувала право на повстання – рокош [3, с. 150-153; 4].

Тож, польська шляхта до числа основних розваг європейської аристократії епохи бароко (війни, полювання, дуелі, танці, бали, банкети, розпуста, азартні ігри, інтриги, гноблення селян) додала численні сеймики, судові процеси, приватні війни, збройні наїзди на маєтки сусідів, рокоші, конфедерації та інші заходи, що личать людям благородного походження.

Проте, численні війни, сваволя і заколоти аристократії, жадоба буржуазної верхівки до влади, невдоволення третього стану та інші фактори призвели до того, що у XVIII ст. Старий режим досяг свого zenіту, а кінець століття був сповнений небаченими потрясіннями. Особливо погано справи обстоювали в Польщі, добрі сусіди якої – Пруссія, Росія, Австрія – прагнули взяти усе те, що погано лежить. Це їм вдалося у 1772, 1793 та 1795 роках, під час трьох Поділів Речі Посполитої, за підсумками яких Польща перестала існувати і була відроджена тільки через 123 роки. Річ у тім, що Пруссія, Росія та Австрія були абсолютними монархіями, тобто мали міцну королівську владу, найменша незгода з якою закінчувалася рудниками. Натомість, у Речі Посполитій відношення шляхти до державної влади чудово ілюструє стара добра приказка: «Трибунал з декретом, Радзивілл з мушкетом» [5].

Послаблена повстанням Б. Хмельницького 1648-1657 рр., Шведським Потопом 1655-1660 рр., війнами XVII – XVIII ст., слабкістю королівської влади, надмірними привілеями шляхти і сваволею магнатів, що паралізували можливість управління державою, Річ Посполита наприкінці XVIII ст. перебувала у стані затяжної системної кризи і потребувала виважених та ефективних реформ. Саме для відновлення державного суверенітету та здійснення перетворень у політичній, суспільній та економічній сферах у 1788-1792 рр. у Польщі відбувається Чотирирічний Сейм. Головним його досягненням, після 32-місячної розробки, стало прийняття документа під назвою «Ustawa rządowa» («Урядовий закон»), більш відомого як Конституція Речі Посполитої від 3 травня 1791 р.

Конституція Польщі від 3 травня 1791 р. складалася з преамбули та 11 статей та мала на меті ліквідувати недоліки політичної системи Речі Посполитої [6]. Ст. 1 Конституції проголошувала католицизм панівною релігією і, водночас, гарантувала свободу іншим конфесіям [7, с. 226]. Ст. 2 підтверджувала багато старовинних шляхетських привілеїв [7, с. 227]. Ст. 3 гарантувала права міст та міщан [8, с. 175]. Ст. 5 проголошувала, що будь-яка влада у громадянському суспільстві має походити з волі людей [9, с. 49-112]. Ст. 6 визначала, що законодавча влада належить Сейму – двопалатному парламенту, що включав

Палату сенаторів і Палату депутатів [8, с. 181-182]. Ця сама стаття усувала дрібну шляхту від участі у регіональних сеймиках, що викликало її невдоволення [8, с. 178, с. 173-174], а також замінювала *liberum veto* на прийняття рішень простою більшістю, засуджувала шляхетські конфедерації та обмежувала вплив регіональних сеймиків [8, с. 178]. Ст. 5 та 7 наділяли виконавчою владою короля та кабінет міністрів («Охоронців законів») [7, с. 229]. Конституція проголошувала заміну у Речі Посполитій виборної монархії на спадкову [8, с. 178], що мало на меті унеможливити вплив іноземних держав на вибори короля [8, с. 180]. Ст. 8 проголошувала виборність судової влади та її незалежність від інших гілок [8, с. 181-182]. Ст. 9 визначала правові засади регентства [7, с. 231]. Ст. 10 вказувала на велике значення належної освіти королівських дітей [7, с. 231]. Ст. 11 стосувалася існування постійної армії [10, с. 383-395]. Крім того, Конституція від 3 травня 1791 р. замінювала польсько-литовську унію на унітарну державу [8, с. 179] та надавала значні привілеї Великому князівству Литовському у складі унітарної Речі Посполитої [11, с. 309].

Таким чином, Конституція Польщі від 3 травня 1791 р. мала оптимізувати політичну систему держави, втілювала ідеї суспільного договору Ж.Ж. Руссо та теорію поділу влад Ш.Л. Монтеск'є [9, с. 49-112; 11, с. 318]. Дж. Сенфорд зазначав, що Конституція Польщі 1791 р. формувала модель конституційної монархії, близької до англійської [12, с. 11-12].

Втім, здолати глибоку політичну кризу Конституція Польщі 1791 р. не змогла. 1792 р. обурена шляхта під проводом графа С.Щ. Потоцького гербу Пилява, графа Ф.К. Браницького гербу Корчак і магната С. Ржевуського гербу Кшивда створила Тарговицьку конфедерацію, виступила проти Конституції 1791 р. і закликала Катерину II допомогти повернути старі порядки у Речі Посполитій. 1792 р. відбувається Російсько-Польська війна, а 1793 і 1795 р. – Другий і Третій поділи Речі Посполитої, територію якої остаточно поглинають Росія, Пруссія й Австрія [6]. Не допомогло врятувати польську державність і повстання Т. Костюшка 1794 р.

Таким чином, бачимо, що Конституція Речі Посполитої від 3 травня 1791 р., безперечно, була прогресивним актом та видатним шедевром конституційно-правової думки, однак державна влада була занадто слабкою, магнати та шляхта – занадто свавільними, а сусіди – занадто хижими, аби цей документ міг забезпечити благоденство і реальний вплив на проведення успішних реформ за тогочасної конкретно-історичної ситуації.

Конституція Речі Посполитої від 3 травня 1791 р., так само, як й інші конституції XVIII ст., була вимушено прийнята за вкрай складних обставин, таких як війна чи внутрішнє протистояння, коли державі загрожувало знищення чи занепад, і передбачалося, що конституція зробить диво і врятує ситуацію. При цьому, попри безперечно прогресивний зміст, Конституція Польщі 1791 р. не змогла припинити системну кризу та врятувати державу від швидкого і трагічного занепаду. Надмірно демократичні і парламентські положення Конституції продемонстрували неспроможність відповідних моделей до управління державою, особливо за кризових умов.

SCIENTIFIC BASES OF SOLVING OF THE MODERN TASKS

Загалом же, Історія переконливо свідчить, що ціна, яку доводиться сплачувати за революційні і демократичні перетворення, є занадто високою, а більшість жертв, при цьому, є марними і такими, яких можна було би уникнути. Тож, якщо люди не братимуть до уваги уроки Сивої Давнини, як казав класик, Історія буде повторюватися двічі – спочатку у вигляді трагедії, а потім – фарсу.

Список літератури

1. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. Вид. 2-е, перероблене та доопрацьоване. Київ: Правова єдність, 2009. 429 с.
2. Nihil novi // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Nihil_novi (дата звернення 02.12.2018).
3. Volumina Legum. Volumen Secundum: Ab Anno 1550. Ad Annum 1609. Acta Reipublicæ Continens. Warszawa: Drukarnia J. K. M. u Rzeczypospolitey, w Collegium Warszawskim Scholarum Piarum, 1733. 2228 s.
4. Прилуцький В.І. Генріхові артикули. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1. URL: http://leksika.com.ua/10241022/legal/genrihovi_artikuli (дата звернення 02.12.2018).
5. Потоцький В., Семененко В. Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі. Харків: ВД «ШКОЛА». 2014. 672 с.
6. Конституция 3 мая 1791 года // Википедия: свободная энциклопедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Конституция_3_мая_1791_года (дата обращения 02.12.2018).
7. Lukowski J. Disorderly liberty: the political culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century. London: Bloomsbury Publishing PLC, 2010. 349 p.
8. Jędruch J. Constitutions, elections, and legislatures of Poland, 1493-1977: a guide to their history. New York: EJJ Books, 1998. 487 p.
9. Brzezinski M.F. Constitutional Heritage and Renewal: The Case of Poland // Virginia Law Review. 1991. №77 (1). P. 49-112.
10. Wagner W.J. May 3, 1791, and the Polish constitutional tradition // The Polish Review. 1991. № 36 (4). P. 383-395.
11. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 654 s.
12. Sanford G. Democratic government in Poland: constitutional politics since 1989. London: Palgrave Macmillan, 2002. 256 p.